

Синявська Олена Олександрівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
orcid.org/0000-0002-7247-3590
o_syniavska@onu.edu.ua*

ПЕРША ВІЙНА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

Мета статті – аналіз діяльності українських періодичних видань під час першої війни більшовицької Росії проти Української Народної Республіки та розкриття їх ролі у формуванні громадської думки.

Наукова новизна полягає в розкритті соціальної функції преси, яка відіграла важливу роль у житті українського суспільства як засіб масової інформації, агітації та пропаганди наприкінці 1917 – на початку 1918 років на прикладі трьох найбільш масових та популярних газет – «Нова Рада», «Робітнича газета» та «Народна воля».

Висновки. На початок першої війни більшовицької Росії українські ЗМІ були представлені широким спектром газет, що репрезентували домінуючі в УЦР партії – від поміркованих центристів до лівоцентристів. Для аналізу вибрані газети «Нова Рада», «Робітнича газета» та «Народна воля», які були щоденними, охоплювали практично всі верстви тогочасного суспільства, оперативно реагували на останні новини та наводили актуальну інформацію. Незважаючи на певні розбіжності, всі вони виступали проти більшовицької перспективи для України. Негативна оцінка політики більшовиків та спроби захопити владу в Києві, протести проти ультиматуму УНР від російського Раднаркому, засудження воєнних дій та більшовицького терору, підтримка української делегації під час Брест-Литовських мирних перемовин – головні теми, що обговорювалися на сторінках українських ЗМІ. Шпальти газет свідчать, що в умовах війни менше ніж за півроку український політичний рух зробив колосальний стрибок – визріла і була реалізована ідея проголошення незалежності УНР, зберегти яку УЦР через низку обставин не вдалося. Все це дає підстави стверджувати, що українські ЗМІ відігравали значну роль у формуванні громадської думки під час воєнних дій у грудні 1917 – березні 1918 років, адже не тільки допомагали орієнтуватися в реальних подіях, а і виступали своєрідними співтворцями нової реальності.

Ключові слова: Українська революція, засоби масової інформації, перша війна більшовицької Росії проти УНР, громадська думка, історія періодичної преси, 1917–1918.

Syniavska Olena,
*Candidate of Historical Science, Assistant Professor,
Assistant Professor at the Department of Ukraine
and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
orcid.org/0000-0002-7247-3590
o_syniavska@onu.edu.ua*

BOLSHEVIK RUSSIA'S FIRST WAR AGAINST THE UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC THROUGH THE EYES OF THE UKRAINIAN MEDIA

The purpose of the article is to analyze the publications of Ukrainian periodicals during the first war of Bolshevik Russia against the Ukrainian People's Republic and to reveal their role in shaping public opinion.

The scientific novelty lies in the disclosure of the social function of the press, which played an important role in the life of Ukrainian society as a means of mass information, agitation and propaganda in late 1917 – early 1918 on the example of the three most massive and popular newspapers – “Nova Rada”, “Robitnycha Gazeta” and “Narodna Volya”.

Conclusions. At the beginning of the first war of Bolshevik Russia against the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian media were represented by a wide range of newspapers representing the dominant parties in the Ukrainian Central Rada, from moderate centrists to left-centrists. The newspapers chosen for analysis are "Nova Rada", "Robitnycha Gazeta", and "Narodna Volya", which were daily, covered almost all segments of society at the time, and promptly responded to breaking news and provided up-to-date information. Despite some differences, they all opposed the Bolshevik perspective for Ukraine. Negative assessment of the Bolsheviks' policy and attempts to seize power in Kyiv, protests against the ultimatum to the Ukrainian People's Republic from the Russian Council of People's Commissars, condemnation of hostilities and Bolshevik terror, support for the Ukrainian delegation during the Brest-Lithuania peace talks were the main topics discussed in the Ukrainian media. The newspaper pages show that in less than six months, the Ukrainian political movement made a tremendous leap in the face of war: the idea of proclaiming the independence of the Ukrainian People's Republic matured and was implemented, but the Ukrainian Central Rada failed to preserve it due to a number of circumstances. All this gives grounds to assert that the Ukrainian media played a significant role in shaping public opinion during the hostilities of December 1917 – March 1918, as they not only helped to navigate real events but also acted as a kind of co-creators of a new reality.

Key words: Ukrainian Revolution, mass media, first war of Bolshevik Russia against the Ukrainian People's Republic, public opinion, history of the periodicals, 1917–1918.

Новітня історія України – це перш за все історія українського державотворення. Але це також історія війн, адже в цей період українцям не один раз зі зброєю в руках доводилося відстоювати власну державність.

У березні 1917 року було сформовано український представницький орган – Українську Центральну Раду (УЦР) на чолі з Михайлом Грушевським, яка у листопаді 1917 року III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку (УНР) в межах дев'яти губерній колишньої Російської імперії. Большевики, які на той час захопили владу в Росії, не збиралися миритися з існуванням формально самостійної від Росії України. Рада народних комісарів Росії на чолі з Володимиром Леніним зробила низку кроків з метою підпорядкування УНР: висунуто ультиматум УЦР, організовано проголошення маріонеткового пробільшовицького уряду в Харкові, розпочато збройну агресію проти УНР. Ця війна, що тривала з грудня 1917 до квітня 1918 року, увійшла в історію як перша війна більшовицької Росії проти УНР. Традиційно історики визначають два періоди війни – до підписання Брест-Литовського мирного договору, коли більшість території УНР перейшла під контроль більшовицького уряду, та після підписання договору, коли за допомогою військ Німецької та Австро-Угорської імперії відбулася деокупація України від більшовиків. Одним із акторів цієї суспільно-політичної боротьби стали засоби масової інформації. Події, які є в фокусі уваги зазначеної теми, вважаємо ключовими для процесу формування української державності в період національно-визвольних змагань 1917–1920-х років.

Огляд історіографії з такої проблематики доцільно робити у двох площинах: аналіз історіографічного доробку щодо розгортання подій у період першої війни більшовицької Росії проти УНР та огляд наукових публікацій, в яких преса виступає як історичне джерело для висвітлення російсько-української конфронтації з грудня 1917 до квітня 1918 року.

Події Української революції періоду УЦР різнобічно досліджуються сучасними істориками. Низка узагальнюючих праць з цієї проблематики опублікована провідними дослідниками Інституту історії України НАН України під редакцією Валерія Смолія (Нариси історії української революції, 2011), Владислава Верстюка (Хроніка української революції, 2021), Лариси Якубової (Україна й українці, 2021). Війни Росії проти Української Народної Республіки періоду УЦР та Директорії УНР досліджуються старшим науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України Михайлом Ковальчуком (Ковальчук, 2015).

Різноманітністю відзначається і наукова література щодо історії періодичних видань в Україні у досліджуваний період. Одними із перших до вивчення історії української преси звернувся діаспорний учений Аркадій Животко (Животко, 1990). Ключовими дослідженнями преси як історичного джерела доби Української революції є праці відомих істориків, докторів наук і професорів головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Руслана Пирога, Григорія Рудого, Павла Губи. Відзначивши, що ЗМІ є потужним джерелом різноманітної інформації з історії

Української революції 1917–1921 рр., дослідники вказували, що газетна періодика як різновид історичного джерела містить багато соціальних функцій, серед яких – інформаційна, агітаційно-пропагандистська, виховна, просвітницька, навчально-педагогічна, етична, естетична тощо.

Аналіз історіографічного доробку дозволяє констатувати фрагментарність досліджень впливу українських ЗМІ на формування громадської думки під час війни більшовицької Росії проти України. Тим не менш це був потужний чинник легітимації української влади та її дій. З огляду на актуальність теми метою дослідження є аналіз діяльності українських періодичних видань наприкінці 1917 – на початку 1918 років та розкриття їх ролі у формуванні громадської думки, адже завдяки своїм соціальним функціям преса не тільки відіграє важливу роль у житті суспільства як засіб масової інформації, агітації та пропаганди, а і виступає своєрідним співтворцем нової реальності.

В історичній літературі 1917 рік поіменованій «медовим роком» української преси. Вітчизняна журналістика тоді справді пережила надзвичайне піднесення. Періодичні видання не тільки репрезентували огляд подій, а і виступали своєрідним засобом формування суспільної думки, здійснюючи вплив на читачів через публікації на своїх шпальтах. Центром революційних подій у Наддніпрянській Україні був Київ. Саме для київської періодики доби УЦР характерною рисою є певний баланс матеріалів офіційного характеру та інформації, що відбивала думки і настрої тогочасного суспільства. Зосередимо увагу на найбільш популярних україномовних київських періодичних виданнях – есерівській газеті «Народна воля», соціал-демократичній «Робітничій газеті» та поміркованій «Новій Раді».

Матеріали на сторінках цих газет періоду листопада 1917 – березня 1918 років за формою викладу інформації можна розділити на декілька груп. Це сприятиме певній класифікації матеріалів і документів та полегшить процес джерелознавчого аналізу наведених у матеріалах фактів. До першої групи віднесемо передову та авторські статті, які становили основу інформативного та аналітичного наповнення газет. Передова стаття зазвичай розміщувалася на видному місці першої або другої сторінок

і відображала головну проблему часу; авторська стаття – велика аналітична стаття, присвячена конкретній події. Такі публікації можна розглядати як певний індикатор загального розвитку суспільно-політичних подій.

У другу групу виділимо критичні огляди, фейлетони, есе. Як і попередня група, цей вид газетних джерел вирізняється суб'єктивністю, але допомагає чітко визначати не тільки політику друкованого видання та редакційної колегії, а і ставлення до подій. Особливістю подібної публіцистики є проблема ідентифікації: можлива відсутність підпису, наявність ініціалів або ж псевдоніма автора. Третю групу становлять офіційні повідомлення влади та оприлюднені документи, короткі новини та хроніки – вони не несли оціночного навантаження, але виступали інформаційним базисом для формування суспільних настроїв до, під час та після війни.

Газети «Нова Рада», «Робітнича газета» та «Народна воля» були щоденними, охоплювали практично всі верстви тогочасного суспільства, тому намагалися вчасно реагувати на останні новини та наводити актуальну інформацію. Редакції уважно стежили за подіями і відразу інформували про них своїх читачів. «Буря революції пронеслася. Наступає тиша. Вилізає із закутків обиватель і озирається: що сталося?» – так влучно починалася одна з передових статей у другому номері «Робітничої газети» (Робітнича газета, 1917, 31 березня).

З точки зору загального дискурсу суспільно-політичної ситуації в Україні газетні публікації можна розділити за тематичною направленістю. Насамперед відзначимо чітко визначене українське політичне спрямування вибраних для аналізу газет, адже буквально з перших днів існування вони стали офіційним рупором державної політики. У цьому аспекті звертає на себе увагу передова стаття Михайла Грушевського із символічною назвою «Велика хвиля» в київській газеті «Нова Рада». В ній лідер українського руху відкрито заявив про переведення українських прагнень із площини національно-культурних вимог до більш радикального політичного контексту: «Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи» (Нова Рада, 1917, 25 березня). Ставили перед собою завдання розтлумачити читацькій аудиторії питання майбутнього політичного устрою

України і редактори «Народної волі». Протягом декількох випусків у червні–липні 1917 року була опублікована стаття «Про державний лад», в якій автор пояснював поняття централізованої самостійної держави, автономії та федерації, звертаючись до порівняння з формами державного устрою європейських країн. Прикметно, що текст супроводжувався історичними коментарями, в яких давалася оцінка російсько-українським відносинам в історичній ретроспективі. Так, розглядаючи засади національно-територіальної автономії, автор зазначив: «Мала колись Україна широку автономію, ледве не самостійність, бо по трактату Богдана Хмельницького Україна мала право не тільки видавати свої закони, свій виборний суд і т.д., а навіть мала своє військо і право самостійно вступати в договори з іншими державами. Але Москва за сотні літ потрохи проковтнула ту автономію, бо будучи сама центральною державою, не могла стерпіти права українців порядкувати в себе» (Народна воля, 1917, 28 липня). Завершувалася стаття закликом до федеративної демократичної республіки, яка могла забезпечити права всіх народів.

Прихід до влади більшовиків висвітлювався українськими ЗМІ в негативному світлі. В газеті «Нова Рада» з'явилася стаття під назвою «Хто з ними», автор якої зазначав, що більшовики поведуться в Україні як господарі й завойовники-переможці: де хочуть трусять, кого хочуть арештовують, мають своє військо: «Поводяться так, ніби іншої влади в Києві і інших містах немає, утворили свої органи влади, не сваряться з нашою владою і не миряться, не повстають проти української влади, але нахваляються ... А що гірше всього, що можуть завтра заревти гармати по вулицях Києва і що тоді буде з серцем України – страшно подумати» (Нова Рада, 1917, 10 листопада). Застерігала від більшовицьких погромів і «Народна воля», а «Робітничка газета» прямо називала більшовиків «могилицями революції», закликала виступити проти «ганебної політики російської демократії, що приведе до загибелі російської революції» (Робітничка газета, 1917, 9 листопада).

Хвилю протесту проти дій російського Раднаркому викликав ультиматум Центральній Раді у грудні 1917 року. Особливо активну кампанію проводила «Нова Рада», публіцисти якої характеризували дії російського уряду як

«Каїнове діло» і закликали «єдиними грудьми» стати проти домагань Леніна і Троцького (Нова Рада, 1917, 6 грудня). 8 грудня в редакторській колонці з'являється стаття «Самодержавною стежкою», в якій аналізується надісланий Центральній Раді більшовицький ультиматум, автор доходить висновку, що «більшевицьке панування в національній сфері виходить так само реакційним, як і в політичній та соціальній. І тут воно гне до повороту на старий самодержавний шлях і тут тим самим насильством воює» (Нова Рада, 1917, 8 грудня). В «Робітничій газеті» 6 грудня на всю передовицю було розміщене гасло «Українська Народня Республіка в небезпеці!», наводився текст ультиматуму і коментарі редакції до нього: «Совіт Народних комісарів в Петрограді проголосив війну УНР. Хіба не помутився розум цьому Совіту: заливши кров'ю всю країну, ще нову війну починати. І то з ким? З революційною демократією. Глибока антипролетарська, антикласова політика большевистської партії тут вся як на долоні» (Робітничка газета, 1917, 6 грудня).

Не відставали і публіцисти «Народної волі». В замітці «Чия вина» повідомлялося: «Петроградські більшовицькі царьки нібито в інтересах народних мас об'явили війну Україні. Виставлені ними домагання занадто шахрайські, а обвинувачення Ц[ентральної] Ради занадто легковажні... Річ просто в тому, що сп'янілі від людської крові народні комісари не можуть помиритися з тим, що десь є не спалена і не зруйнована до кінця країна, не підлягаюча при тому їхній волі» (Народна воля, 1917, 6 грудня). Засудження війни, яку розв'язала більшовицька Росія проти УНР, посилюється в наступних публікаціях газет. «Чого хочуть народні комісари?», «Хто проти кого повстав?», «Питання дня», «Самостійність» – це назви редакторських колонок, в яких розтлумачувалася мета більшовиків захопити Україну і лунали заклики до різних верств населення боронити українську державність.

Представники редакційних груп українських газет належали до різних політичних партій і до початку більшовицької агресії по-різному трактували відносини з російською державою, у січні–лютому 1918 року вони зайняли однак антибільшовицьку позицію. Продуктивними у цьому аспекті на шпальтах газет були інформаційні матеріали та репортажі про

дії більшовиків у Києві та інших містах. Такі публікації не тільки підтверджували раніші побоювання авторів газетних дописів щодо ймовірності більшовицького терору, але і ставали підставою для закликів до проголошення самостійності України. Так, у статті «Про самостійну Україну» редактор газети «Нова Рада» Андрій Ніковський (публікувався під псевдонімом А. Яринович) запитував: «Чому в українських політиків досі панує федералізм, коли вже є всі ознаки самостійності?» (Нова Рада, 1917, 10 грудня). Повідомлялося про поширення самостійницьких настроїв у зв'язку із більшовицькою війною і в «Робітничій газеті»: в одному з номерів початку січня 1918 року наводилася резолюція Всеукраїнської ради військових депутатів про необхідність «негайно закріпити факт самостійного державного існування законодавчим актом», а потім у циклі публікацій роз'яснювалися термін «самостійність» та діяльність самостійників (Робітничая газета, 1918, 5–6 січня, 9 січня).

Найбільш повно події першої війни більшовиків проти УНР та окупація Києва висвітлювалися в газеті «Нова Рада». Ще в грудні 1917 року у статті «Звідки звірства?» каральні експедиції більшовиків та знущання з українців порівнювалися з чорносотенським терором після революції 1905 року, «коли озвіріле з ляку самодержавіє випустило з клітки озвірілу юрбу, а тепер цим шляхом ідуть більшовики...» (Нова Рада, 1917, 21 грудня). 24 січня 1918 року передовиця газети писала про «чорний тиждень» – бомбардування Києва та сім перших днів більшовицької окупації, докладно описуючи щоденні події «оскільки їх ще можна встановити на підставі ще неперевіраних і часто суперечливих чуток» (Нова Рада, 1918, 24 січня). 17 лютого 1918 року газета повідомляє: «Наша газета певний час не виходила, але тепер відновила видання, в складі редакції без змін. «Народна воля» і «Робітничая газета» не виходять, «Києвлянин» закрита, Василя Шульгіна заарештовано» (Нова Рада, 1918, 17 лютого). Уже в одному з наступних номерів редакція намагається дати аналітичний огляд більшовицької політики щодо київської преси: у статті «Гнів і вічність» (Нова Рада, 1918, 21 лютого) закриття вільної преси характеризується як ознака насильства і деспотизму, що суперечить словам більшовиків про право на самовизначення народів та їх вільне життя.

Сторінки газети «Нова Рада» наприкінці січня – в лютому 1918 року наповнені гострими публіцистичними статтями. Так, у редакторській колонці газети від 19 лютого вміщена замітка «Тікають» про ухвалу Харкова увійти до складу Донецько-Криворізької республіки. На думку автора, це показовий факт, бо «показує справжню роль тих реформаторів, які вже три місяці хазяйнують на просторах колишньої Російської імперії... характерно показує більшовицьке панування» (Нова Рада, 1918, 19 лютого). Активним дописувачем газети у цей період був Сергій Єфремов. У циклі своїх публікацій він засуджував агресивну політику російських військових. Так, у статті «Атавізм» він порівнював більшовиків зі звіром, що вискочив із-за ґрат і «має палицю, яка стріляє» (Нова Рада, 1918, 10 січня), а у статті «Слово до живих», розповідаючи про повстання на заводі «Арсенал» та обстріл Києва, порівнював захоплення влади більшовиками з нашествиям монголів у XIII ст. (Нова Рада, 1918, 17 лютого).

Проголошення IV Універсалу та підписання Берестейської мирної угоди було в центрі уваги всіх ЗМІ, редакції яких розміщували тексти документів та різні аналітичні огляди. Так, «Нова Рада» опублікувала промову Михайла Грушевського під час оголошення IV Універсалу, «Народна воля» розмістила статтю «Українська самостійність і історична необхідність» (Народна воля, 1918, 17 лютого), в якій голова Центральної Ради обґрунтовував правильність прийнятого рішення, а в редакторській колонці «Робітничої газети» на передовиці з текстом документа зазначалося, що «в справі заключення доброго миру цей акт відіграє найбільшу роль» (Робітничая газета, 1918, 12 січня). У світлі укладених мирових угод газети також сповіщали про перспективу культурної та економічної кооперації з Центральними державами, але головне – про сподівання на швидку і дієву допомогу в боротьбі проти більшовиків.

2 березня 1918 року за новим стилем «Нова Рада» опублікувала звернення Ради народних міністрів «До всієї людності УНР», в якому роз'яснювалася політика УНР щодо запрошення німецьких та австрійських військ в Україну: «Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами УНР під проводом Польового штабу нашої держави. Допомагаючи українському урядові

в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, що на Україні настав добрий лад і спокійна праця» (Нова Рада, 1918, 2 березня). У тому ж випуску редакція урочисто повідомляла: «Вони втекли! Ганебно, нишком, серед ночі – істинно яко тать в ночі – один по одному. Зникли харківські народні секретарі, ограбувавши попередю місто, розположивши у ньому анархію, довівши до голоду і крайнього занепаду». Далі автор допису вказував, що занепад більшовицького правління був прогнозований із самого початку вступу більшовиків на українську землю, а окупацію Києва називав «Пировою перемогою анархії, що йменувала себе большевизм» (Нова Рада, 1918, 2 березня).

Підтримала загальну атмосферу щодо визволення України і газета «Народна воля». «Київ знову в українських руках!» – повідомляв Михайло Грушевський у статті «Повороту не буде», – «Українські і германські війська проходять на Задніпров'є, щоб відрізати Україну від нового напливу росіян і закінчити очищення від московських військ і банд» (Народна воля, 1918, 23 лютого). Очільник Центральної Ради закликав разом укріплювати авторитет українського уряду і разом ставати до будівництва самостійної України. Заклики до мирної праці в оновленій і звільненій від більшовиків УНР лунали також зі шпальт «Нової Ради» та «Робітничої газети». Починався новий етап в історії української державності періоду Центральної Ради, тепер уже у союзі з німецьким та австрійським командуванням.

Отже, періодична преса була основним засобом пропаганди та формування суспільної свідомості в період національно-визвольної революції в Україні. На початок першої війни більшовицької Росії проти УНР українські ЗМІ були представлені широким спектром газет, що репрезентували домінуючі в УЦР партії – від поміркованих центристів до лівоцентристів. Вибрані для аналізу газети «Нова Рада», «Робітничка газета» та «Народна воля» були щоденними, охоплювали практично всі верстви тогочасного суспільства, оперативно реагували на останні новини та наводили актуальну інформацію.

Незважаючи на певні розбіжності у суспільно-політичних поглядах редакторів цих газет, всі вони виступали проти більшовицької перспективи для України. Негативна оцінка політики більшовиків та спроби захопити владу в Києві, протести проти ультиматуму російського Раднаркому до УНР, засудження воєнних дій та більшовицького терору, підтримка української делегації під час Брест-Литовських мирних перемовин – головні теми, що обговорювалися на сторінках українських ЗМІ. Шпальти газет свідчать, що в умовах війни менше ніж за пів року український політичний рух зробив колосальний стрибок – визріла і була реалізована ідея проголошення незалежності УНР, зберегти яку УЦР через низку обставин не вдалося. Все це дає підстави стверджувати, що українські ЗМІ відігравали значну роль під час воєнних дій наприкінці 1917 – на початку 1918 років, адже не тільки допомагали орієнтуватися в реальних подіях, а і виступали своєрідними співтворцями нової реальності.

Список використаних джерел:

1. Верстюк В. (ред) (2021). Хроніка української революції 1917–1921 рр. Частина перша: 1917–1918 рр. Київ: Інститут історії України НАН України. 532 с.
2. Без голови (1917). *Нова Рада*. 16 грудня.
3. Большевики оголошують війну Україні (1917). *Робітничка газета*. 6 грудня.
4. Гній і вічність (1918). *Нова Рада*. 21 лютого.
5. Грушевський М. (1918). Українська самостійність і історична необхідність. *Народна воля*. 17 лютого (2 березня).
6. Грушевський Михайло (1917). Велика хвиля. *Нова Рада*. 25 березня.
7. Грушевський Михайло (1918). Повороту не буде. *Народна воля*. 23 лютого (8 березня).
8. До всієї людності Української Народної Республіки (1918). *Нова Рада*. 2 березня.
9. Єфремов Сергій (1918). Атавизм. *Нова Рада*. 1918. 10 січня.
10. Єфремов Сергій (1918). На вістрях штиків. *Нова Рада*. 20 лютого.
11. Єфремов Сергій (1918). Слово до живих. *Нова Рада*. 17 лютого.
12. Животко Аркадій (1990). Історія української преси. Мюнхен. 334 с.
13. Звідки звірства? (1917). *Нова Рада*. 21 грудня.

14. Капуста Г. (1917). Про державний лад. *Народна воля*. 28 липня.
15. Ковальчук М. (2015). Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 1. Київ: Стилос. 608 с.
16. На сторожі народної волі (1917). *Робітничка газета*. 31 березня.
17. Незалежна Україна (1918). *Робітничка газета*. 5–6 січня, 9 січня.
18. Перед нами (1918). *Нова Рада*. 17 лютого.
19. Пиріг Р. (2011). Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Архіви України*, 4, 132–145.
20. По визволенні (1918). *Нова Рада*. 2 березня.
21. Самодержавною стежкою (1917). *Нова Рада*. 8 грудня.
22. Самостійна Україна (1918). *Робітничка газета*. 12 січня.
23. Смолій В. А. (ред.) (2011). Нариси історії української революції 1917–1921 років. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1. Київ: Наукова думка. 390 с.
24. Треба покласти кінець (1917). *Робітничка газета*. 9 листопада.
25. Хто з ними (1917). *Нова Рада*. 10 листопада.
26. Чия вина? (1917). *Народна воля*. 6 грудня.
27. Чорний тиждень (1918). *Нова Рада*. 24 січня.
28. Якубова Лариса та ін. (2021). Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика. 620 с.
29. Яринович А. (1917). Про самостійну Україну. *Нова Рада*. 10 грудня.

References:

1. Verstiuk, V. (edc.) (2021). *Khronika ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. Chastyna persha: 1917–1918 rr.* [Chronicle of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Part One: 1917–1918]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Bez holovy [Without a head] (1917). *Nova Rada [New Council]*. 16 hrudnia [in Ukrainian].
3. Bolshevyky oholoshuiut viinu Ukraini [The Bolsheviks declare war on Ukraine] (1917). *Robitnycha hazeta [Workers' newspaper]*. 6 hrudnia [in Ukrainian].
4. Hnii i vichnist [Dung and Eternity] (1918). *Nova Rada [New Council]*. 21 liutoho [in Ukrainian].
5. Hrushevskiyi M. (1918). Ukrainska samostiinist i istorychna neobkhdnist [Ukrainian independence and historical necessity]. *Narodna volia [People's will]*. 17 liutoho (2 bereznia) [in Ukrainian].
6. Hrushevskiyi Mykhailo (1917). Velyka khvyliia [The great wave]. *Nova Rada [New Council]*. 25 bereznia [in Ukrainian].
7. Hrushevskiyi Mykhailo (1918). Povorotu ne bude [There will be no turning back]. *Narodna volia [People's will]*. 23 liutoho (8 bereznia) [in Ukrainian].
8. Do vsiiei liudnosti Ukrainskoi Narodnoi Respubliky [To the entire population of the Ukrainian People's Republic] (1918). *Nova Rada [New Council]*. 2 bereznia [in Ukrainian].
9. Yefremov Serhii (1918). Atavizm [Atavism]. *Nova Rada [New Council]*. 1918. 10 sichnia [in Ukrainian].
10. Yefremov Serhii (1918). Na vistriakh shtykyv [At the point of bayonets]. *Nova Rada [New Council]*. 20 liutoho.
11. Yefremov Serhii (1918). Slovo do zhyvykh [A word to the living]. *Nova Rada [New Council]*. 17 liutoho [in Ukrainian].
12. Zhyvotko, Arkadii. (1990). Istoriiia ukrainskoi presy [History of the Ukrainian press]. Miunkhen [in Ukrainian].
13. Zvidky zvirstva? [Where did the atrocities come from?] (1917). *Nova Rada [New Council]*. 21 hrudnia [in Ukrainian].
14. Kapusta H. (1917). Pro derzhavnyi lad [On the state system]. *Narodna volia [People's will]*. 28 lypnia [in Ukrainian].
15. Khoto z nymy [Who is with them] (1917). *Nova Rada [New Council]*. 10 lystopada [in Ukrainian].
16. Kovalchuk, M. (2015). Bytva dvokh revoliutsii: Persha viina Ukrainskoi Narodnoi Respubliky z Radianskoi Rosi-ieiu. 1917–1918 rr. [The battle of two revolutions: The First War of the Ukrainian People's Republic with Soviet Russia. 1917–1918]. Т. 1. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
17. Na storozhi narodnoi voli [On Guard of the People's Will] (1917). *Robitnycha hazeta [Workers' newspaper]*. 31 bereznia [in Ukrainian].
18. Nezalezhna Ukraina [Independent Ukraine] (1918). *Robitnycha hazeta [Workers' newspaper]*. 5–6 sichnia, 9 sichnia [in Ukrainian].
19. Pered namy [Before us] (1918). *Nova Rada [New Council]*. 17 liutoho [in Ukrainian].
20. Po vyzvolenni [After the liberation] (1918). *Nova Rada [New Council]*. 2 bereznia [in Ukrainian].
21. Pyrih, R. (2011). Dzherela z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: periodychna presha [Sources on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Periodicals]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 132–145 [in Ukrainian].

-
22. Samoderzhavnoiu stezhkoiu [On the autocratic path] (1917). *Nova Rada*. 8 hrudnia [in Ukrainian].
 23. Samostiina Ukraina [Independent Ukraine] (1918). *Robitnycha hazeta [Workers' newspaper]*. 12 sichnia. [in Ukrainian].
 24. Smolii, V. A. (edc.) (2011). *Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Essays on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]*. Kn. 1. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 25. Treba poklasty kinets [We must put an end to it] (1917). *Robitnycha hazeta [Workers' newspaper]*. 9 lystopada [in Ukrainian].
 26. Chorny tyzhden [Black Week] (1918). *Nova Rada [New Council]*. 24 sichnia. [in Ukrainian].
 27. Chyia vyna? [Whose fault is it?] (1917). *Narodna volia [People's will]*. 6 hrudnia [in Ukrainian].
 28. Yakubova, Larysa (edc.). (2021). *Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917–1939) [Ukraine and Ukrainians in the Post-Imperial Era (1917–1939)]*. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].
 29. Yarynovych, A. (1917). Pro samostiinu Ukrainu [About an independent Ukraine]. *Nova Rada [New Council]*. 10 hrudnia [in Ukrainian].